

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات ، ابتکارات و

نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه

متعلق به دانشگاه رازی است

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه جهت اخذ مدرک کارشناسی ارشد رشته ادبیات و زبان فارسی

عنوان

بررسی ساختار و محتوای مناظره‌های پروین اعتصامی

استاد راهنما

دکتر فاطمه کلاهیچیان

استاد مشاور

دکتر وحید مبارک

نگارش

پروین سید الماسی

زمستان ۸۹

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه جهت اخذ مدرک کارشناسی ارشد رشته ادبیات و زبان فارسی

نام دانشجو

پروین سید الماسی

عنوان

بررسی ساختار و محتوای مناظره‌های پروین اعتصامی

در تاریخ	توسط هیات داوران زیر بررسی و با درجه	به تصویب نهایی رسید	
۱- استاد راهنما	دکتر	با مرتبه علمی	امضاء
۲- استاد مشاور	دکتر	با مرتبه علمی	امضاء
۳- استاد داور داخل گروه	دکتر	با مرتبه علمی	امضاء
۴- استاد داور خارج از گروه	دکتر	با مرتبه علمی	امضاء

سپاس

نگارنده بر خود واجب می داند که از رهنمودهای فاضلانه و ادیبانه ی سرکار خانم دکتر فاطمه ی کلاهچیان، نهایت سپاس و تشکر و قدر دانی را به جا آورد. ایشان نمونه انسانی دلسوز و مهربان است که پروردگار یکتا، جمله ی زیبایی های عمیق درونی را در وجود این گل قرار داده است.

سبدی از احساسی ترین جمله های قدردانی را تقدیم این وجود عزیز مقدس پر برکت می-کنم. امید که از حقیر بپذیرد و این برگ سبز گوشه ای از محبت های بی دریغ ایشان را جبران نماید.

و جناب آقای دکتر «وحید مبارک» که ایشان مشاوره ی این پایان نامه را پذیرفتند و حقیر را در دشواری راه به نیکی رهبری نمودند و از دریای دانش خویش ، مروارید های ناب علم را در اختیار دانش پژوهان قرار دادند نهایت سپاس را به جا می آورم.

و در پایان تقدیر و سپاس خویش را از تمام فاضلانی که در این مقطع از دریای دانش آن ها درهای یکتای علم و معرفت را کسب کردم ، به جا می آورم : جناب آقای دکتر «حمید طاهری» دکتر «قهرمان شیری» ، دکتر «محمد ابراهیم مال میر» ، دکتر «عیسی نجفی» ، دکتر «غلامرضا سالمیان» ، سرکار خانم دکتر «سوسن جبری» ، مدیر گروه محترم زبان و ادبیات فارسی. از خانواده مهربان خویش که دلسوزانه همکاری نمودند و طعم این پژوهش را بر کام شیرین کرده اند ، صمیمانه سپاسگزارم.

تقدیم بہ

ہمسرو فرزند انم

کہ زندگی راد قلب ہمی پر مہر آہنہا یاقم و تمام احساسم راد چشمان زیبایشان یدہ کردم۔

چکیده

«مناظره»، به عنوان یکی از زیبا ترین گونه‌های ادبی و از فنونی که می‌توان به یاری آن آرا و عقاید را ترویج کرد، از دیرباز مورد توجه و علاقه‌ی شاعران و نویسندگان بوده است. سیر مناظره سرایی و مناظره نویسی در ایران و ادبیات سایر ملل، گواه بر این مطلب است. مفاخره و برتری جویی، جدل و منازعه در مورد ویژگی‌های جسمی و امتیازهای خویش، از رایج ترین مضامین در این گونه ادبی است. به تدریج با رواج عقاید کلامی و فلسفی - عرفانی و تعلیمی، مناظره نیز از حالت صرفاً جدلی و مفاخراتی خارج شد و انواعی چون مناظره‌ی حکمی - عرفانی و تعلیمی به خود گرفت. در دیوان پروین اعتصامی، شاعر عصر مشروطه و سلسله‌ی رضا خانی، که آموزگار اخلاقی و مصلحی اجتماعی است بسامد چشمگیری از این فن دیده می‌شود. گویی پروین برای ترویج فرهنگ انسان دوستی و خرد پروری، در عصری که جور استبداد، فقر و تبعیض حرف نا حق خود را به کرسی می‌نشاند، به این گونه‌ی ادبی، سخت علاقمند گردیده است و عالی‌ترین اصول اخلاقی را به یاری آن در ذهن مخاطب ملکه می‌سازد. از طرفی نوآوری‌ها و هنر نمایی‌هایی که در این عرصه از خود نشان داده است منجر گردیده که پروین از حیث مناظره‌سرایی بر رفیع ترین قلم ادب فارسی قرار گیرد. پژوهش حاضر کوششی است در بررسی ساختار و تحلیل محتوای مناظرات پروین و بررسی علل و عوامل سرایش مناظرات او و نیز تبیین جنبه‌ی تمثیلی و نمادین آن‌ها و ریشه‌یابی عوامل اجتماعی، فرهنگی و سیاسی تأثیر گذار در این نوع ادبی.

روش تحقیق در این پژوهش، روشی اسنادی و کتابخانه‌ای مبتنی بر جمع‌آوری اطلاعات و شواهد، سپس تحلیل و بررسی محتوا می‌باشد.

باید اذعان داشت در پرتو نگرش تحلیلی به مناظرات پروین می‌توان دیدگاه انتقادی او نسبت به مسایل اجتماعی عصرش را مشاهده نمود و سرانجام آنکه مولفه‌های معنایی مناظرات شامل پیام شاعر است به انسان و حکومت وقت که سرشتی استبدادی و ظالمانه دارد و او مساوات را در جهان نگریش ترویج می‌نماید.

واژه‌های کلیدی: پروین اعتصامی، مناظره، ساختار و محتوا

فهرست مطالب

عنوان ..... صفحه

پیشگفتار ..... ت

فصل اول

پیشینه تحقیق ۲

پژوهش درباره این موارد از اهداف پایان نامه است ۴

اهمیت، ارزش و کاربرد نتایج پایان نامه ۴

فرضیه‌های تحقیق ۵

روش تحقیق .....

۱-۱ زندگی پروین اعتصامی ۶

۱-۲ نگاهی به اوضاع سیاسی - اجتماعی روزگار پروین اعتصامی ۱۲

۱-۳ دیدگاه فکری پروین ۱۷

۱-۴ شعر و شخصیت ادبی پروین ۲۹

۱-۵ شعر پروین زنانه است یا مردانه؟ ۳۲

۱-۶ زبان شعری پروین ۳۵

۱-۷ صور خیال در شعر پروین ۳۶

فصل دوم

مناظره و مناظره سرایی در ایران و ادبیات ملل دیگر تا پروین اعتصامی و بعد از او

۲-۱ مناظره و تعاریف مناظره ۴۰

۲-۲ هدف از مناظره ۴۲

۲-۳ انواع مناظره ۴۳

۲-۴ مناظره در ادبیات ملل دیگر ۴۴

۲-۵ مناظره در ادبیات ایران قبل از اسلام ۴۸

۲-۵-۱ مناظره بعد از ورود اسلام به ایران ۴۹

۲-۵-۲ مناظرات منثور ۵۸

۲-۵-۳ پروین و مناظره سرایی ۵۹

۲-۵-۴ مناظره سرایی بعد از پروین اعتصامی ۶۲

فصل سوم

مؤلفه‌های زبانی، ساختار محتوایی و دستوری مناظرات پروین اعتصامی

۶۶	۱-۳ تحلیل معنایی مناظرات پروین در قالب مثنوی
۶۸	۱-۱-۳ انسان
۱۱۵	۲-۱-۳ حیوان
۱۳۵	۳-۱-۳ گیاه
۱۴۵	۴-۱-۳ شیء
۱۵۱	۵-۱-۳ مفاهیم
۱۵۵	۲-۳ قطعه‌ها
۱۵۷	۱-۲-۳ انسان
۱۹۱	۲-۲-۳ حیوان
۲۱۷	۳-۲-۳ گیاه
۲۳۶	۴-۲-۳ شیء
۲۴۵	۵-۲-۳ عنصر
۲۴۹	۳-۳ قصیده‌ها
۲۵۰	۱-۳-۳ انسان
۲۵۴	۲-۳-۳ حیوان
۲۵۹	۳-۳-۳ گیاه
۲۶۱	۴-۳-۳ شیء
۲۶۳	۵-۳-۳ عنصر
۲۶۷	۴-۳ مؤلفه‌های زبانی مناظرات پروین اعتصامی
۲۶۸	۱-۴-۳ موسیقی بیرونی (وزن عروضی) مثنوی
۲۷۵	۲-۴-۳ موسیقی کناری مثنوی
۲۷۸	۳-۴-۳ موسیقی درونی مثنوی
۲۸۴	۴-۴-۳ ۵ اوزان عروضی مناظرات پروین در قالب قطعه
۲۹۲	۶-۴-۳ موسیقی کناری مناظرات در قالب قطعه
۲۹۴	۷-۴-۳ موسیقی درونی مناظرات در قالب قطعه

۳۰۲.....	۸-۴-۳ تحلیل روان شناسی اوزان عروضی مناظرات در قالب قصیده
۳۰۴.....	۹-۴-۳ بررسی موسیقی کناری، مناظرات در قالب قصیده
۳۰۶.....	۱۰-۴-۳ موسیقی درونی مناظرات در قالب قصیده
۳۱۰.....	۱۱-۴-۳ سطح لغوی در مناظرات پروین (مثنوی، قطعه و قصیده)
۳۱۷.....	۱۲-۴-۳ سطح نحوی
۳۱۸.....	۱۳-۴-۳ نشانه‌های سبک خراسانی در مناظرات پروین
۳۲۱.....	۵-۳ بررسی زیبایی شناسی مناظرات پروین اعتصامی
۳۲۱.....	۱-۵-۳ مناظره در قالب مثنوی
۳۳۵.....	۲-۵-۳ مناظره در قالب قطعه
۳۴۸.....	۳-۵-۳ مناظره در قالب قصیده
۳۵۵.....	نتیجه گیری
۳۵۹.....	منابع و مأخذ

مقدمه

موضوع پایان نامه تحت عنوان «**بررسی ساختار و محتوای مناظره‌های پروین اعتصامی**» می‌باشد. نگارنده بعد از مباحث کلی در مورد مناظره، پروین و شخصیت ادبی او، به تحلیل ساختار مناظرات پروین پرداخته است. برای سهولت کار، مناظرات در قالب مثنوی، قطعه و قصیده از هم متمایز گردیده. در هر بخش با توجه به شخصیت‌های مناظرات تقسیم بندی دیگری صورت گرفته است مانند: مناظره‌ی «**انسان با خدا**»، «**انسان با انسان**»، «**تک سویه‌ی انسان**»، «**انسان با حیوان**»، «**انسان با گیاه**»، «**انسان با شیء**»، «**انسان با عنصر**»، «**حیوان با حیوان**»، «**حیوان با گیاه**»، «**حیوان با عنصر**»، «**گیاه با گیاه**»، «**گیاه با حیوان**»، «**گیاه با شیء**»، «**شیء با شیء**»، «**مفاهیم و اعضای بدن**» و... و سپس به تحلیل ساختاری و معنایی مناظره پرداخته شده است. در این پژوهش ساختار روایتی، داستانی، تمثیلی و نمادین و محتوای مناظره به دقت مورد بررسی قرار گرفته است. در بخش‌های بعدی نیز این روند طی شده است. سپس در قسمتی دیگر نگارنده به بررسی مؤلفه‌های زبانی و ساختار دستوری مناظرات پرداخته است. در بخش آوایی به بررسی موسیقی شعر (بیرونی - کناری - میانی و درونی) پرداخته شده و تحلیل روانشناختی اوزان عروضی صورت گرفته است. در بخش لغوی نیز با توجه به ریشه‌ی لغات، واژگان تفکیک گردیده و از حیث آرکائیسیم و دیگر ویژگی‌ها مورد مطالعه قرار گرفته است. ساختار جملات از حیث دستگاه دستوری زبان در قسمت نحوی مناظرات پژوهش شده است. لازم به یاد آوری است که در بحث از موسیقی درونی بسامد «تکرار» و «جناس» نسبت به «سجع» باعث گردیده است که این آرایه‌ها مورد تاکید بیشتری قرار گیرند. و نگارنده را بی‌نیاز از پژوهش این صنعت لفظی (سجع) در مناظرات پروین نمود.

ذکر این نکته که علم گفتمان‌شناسی که از شاخه‌های جدید زبان‌شناسی است این امکان را بوجود آورده که بتوان اصول حاکم بر گفتگو را از بعد نظری مورد مطالعه قرار داد زیرا زیربنای مناظره بر گفتگو است با این اختلاف در گفتگو ممکن است غایتی در نظر گرفته نشده باشد حال آن که مناظره به علت هدفی سروده شده است

سرانجام در قسمت پایانی این فصل، نگارنده به بررسی صور خیال می‌پردازد.

فصل اول

کلیات

(نگاهی به زندگی، اندیشه و شخصیت ادبی پروین)

(اعتصامی)

پشینه‌ی تحقیق:

در خصوص پروین، افکار، زندگی شخصی و آثار او محققان بسیاری پژوهش کرده اند از جمله‌ی این پژوهش‌ها می‌توان به این موارد اشاره داشت: «پروین شاعره‌ی فروزان در آسمان ادب ایران» (منوچهر مظفریان) «حدیث ناگفته» (هادی حائری)، «جاودانه‌ی پروین ستاره‌ی آسمان ادب ایران» (محمد جواد شریعت) «مجموعه‌ی مقالات و اشعار به مناسبت در گذشت اولین سال وفات خانم پروین اعتصامی» (ابوالفتح اعتصامی)، «از رابعه تا پروین» (محمد علی کشاورز صدر)، «زنان سخنور از یک هزار سال پیش تا امروز که به زبان پارسی سخن گفته اند» (علی اکبر میر سلیمی)، «جاودانه‌ی پروین اعتصامی و برگزیده آثارش» (حسین نمیی)، «طلا در مس» (رضا براهنی)، «ادبیات نوین ایران از انقلاب مشروطیت تا انقلاب اسلامی» (یعقوب آژند)، «پروین؛ شعر فارسی از آغاز تا امروز» (شکیبا)، «گنج سخن» (زبیح الله صفا) «گلزار جاویدان» (محمود هدایت)، «دویست سخنور تبریز» (علی نظمی)، «از گذشته‌ی ادبی ایران» (عبدالحسین زرین کوب) «پروین اعتصامی بزرگترین شاعره‌ی پارسی زبان» (کریم عسگری تورزنی)، «یادمان پروین اعتصامی» (سید محمد طباطبایی اردکانی)، «یادنامه‌ی پروین اعتصامی» (علی دهباشی)، «چهره‌هایی از پیشروان هنر و ادبیات معاصر ایران» (کیوان مهجور و دیگران)، «ادبیات دوره‌ی بیداری و معاصر» (محمد استعلامی)، «سخنوران نامی ایران در تاریخ معاصر» (محمد اسحاق)، «تذکره شعرای معاصر» (سید عبد الحمید خلخالی) «شخصیت‌های نامی ایران» (محمد رضا زهتاب)، «ادبیات معاصر» (رشید یاسمی) «سخنوران آذربایجان» (عزیز دولت آبادی)، «سخنوران نامی معاصر» (سید محمد باقر برقی) «مقالات دهخدا» (محمد دبیر سیاقی)، «منتخبات آثار» (ضیاء هشترودی)، «پروین اعتصامی و آثار او» (گ. پ میخائیلویچ)، «از نیما تا روزگار ما» (یحیی آرین پور)، «زنان شاعر ایران» (مهدی شاه حسینی)، «بررسی دلتنگی در آثار شش شاعر زن معاصر» (معصومه خدادادی) «نگرشی بر شعر زنان از ابتدای شعر فارسی تا آغاز انقلاب اسلامی» (نام الله البرزی) «ادبیات معاصر» (اسماعیل حاکمی)، «جویبار لحظه‌ها (جریان‌های ادبی معاصر ایران)» (محمدجعفر یاحقی)، «اسنادی از مشاهیر ادب معاصر ایران» (علی میر انصاری)، «چشم انداز شعر معاصر ایران» (سید مهدی زرقانی)، «دفتر ایام (مجموعه‌ی گفتارها، اندیشه‌ها و جست‌جوها)» (عبدالحسین زرین کوب)، «زندگی پروین اعتصامی» (پریسا امیر قاسم

خانی)، «زندگی و آثار پروین (شاعری با چشم های آرام)» (ولی الله درودیان)، در باب مناظرات پروین نیز، مطالعاتی انجام شده است از این قرار «زبان حال در عرفان و ادب پارسی» (نصرالله پور جوادی)، «مناظره در ادب پارسی» (هاشم محمدی)، و مقالاتی از جمله: «مناظره، نشانه‌ی دگرگونی در اندیشه‌ی جامعه» (مرتضی شوشتری)، «بررسی یکی از اشعار پروین اعتصامی (قطعه‌ی مست و هشیار بر اساس نظریه‌های ساختاری)» (نرگس هوشمند)، «نگاهی سبک‌شناسانه به مناظره‌های پروین» (مهدی نیک منش)، «طنز و اعتراض در نوشته‌ی پروین اعتصامی» (عبدالله واثق عباسی)، «باورهای عرفانی - اخلاقی پروین اعتصامی» (علی نجفی)، «زمینه‌های غنایی و شیوه‌های پرداخت آن در شعر پروین اعتصامی» (سید مرتضی میرهاشمی)، «شوق رهایی» (غلامحسین یوسفی)، «در آرزوی صحبت خورشید رخشان (بررسی و تحلیل ساختار و محتوای شعر پروین» (محبوبه مباشری)، «گفتمان اصطلاحی در نقد ادبی جدید برای تحلیل بهینه و فراگیر متن» (غلامرضا رحمدل شرفشاده‌ی)، و نیز پایان‌نامه‌هایی به نگارش درآمده که عبارتند از: «تفسیر جامعه‌شناختی اشعار پرین اعتصامی با توجه به شرایط فرهنگی و اجتماعی دهه‌های ۱۳۲۰ - ۱۳۰۰ پروین و مدرنیته» (روفیا ابوترابی) و «مناظره در شعر فارسی از آغاز تا پروین اعتصامی» (مهدی رحیمی: به راهنمایی: اسماعیل حاکمی)، سؤال اصلی این تحقیق (مناظره در شعر فارسی از آغاز تا پروین اعتصامی) این است که مناظره و منظور آن در شعر فارسی چیست؟ برای پاسخ به این سؤال باید روشن شود که تعریف مناظره چیست؟... در این تحقیق از مباحث نظری مرتبط با مناظره و انواع ادبی، تاریخچه‌ی تحولات مناظره، انواع مناظره، استفاده شده است ..

هفت فرضیه‌ای که در این تحقیق (مناظره در شعر فارسی از آغاز تا پروین اعتصامی) وجود دارد عبارتند از: ۱- استنباط شاعران در طول تاریخ ادب فارسی از مناظره متفاوت است. ۲- مناظره از نظر محتوا به حماسی، عرفانی، اخلاقی و غنایی قابل تقسیم است. ۳- مناظره گونه‌هایی که در قرآن کریم آمده است در پیدایش و رواج مناظره مؤثر بوده است. ۴- ارزش بلاغی مناظره در تأثیر غیر مستقیمی که در خواننده می‌گذارد، می‌باشد. ۵- مناظره با سؤال و جواب فرق دارد. ۶- مناظره بر اساس سبک‌های معروف شعر فارسی به خراسانی، عراقی و هندی قابل تقسیم است ولی چون گویندگانش از هر قشر و طبقه‌ای هستند، شکل ساده و ثابتی دارند که بیشتر با سبک خراسانی و عراقی سازگار است و هیچ مناظره‌ای به سبک هندی به دست نیامده است. و بالأخره فرضیه‌ی هفتم که عبارت بوده است از این که بیشترین مناظره‌ها را پروین سروده است.

با وجود فراوانی پژوهش‌های انجام شده، هنوز کار مستقلی که به بررسی ساختار و محتوای مناظره‌های پروین به شکل کلی و همه‌جانبه پردازد تألیف نگردیده است.

پژوهش درباره‌ی این موارد از اهداف پایان نامه است :

- ۱- بررسی پیشینه‌ی مناظره و اشکال گوناگون آن در گذشته.
- ۲- تحقیق در ساخت مباحث و محتوای مناظره‌های شاعرانی که پروین از آن‌ها متأثر بوده است.
- ۳- بررسی سبک و ساختار و انواع مناظره و تمثیل‌های پروین.
- ۴- تحقیق دلایل و زمینه‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی موجود در جامعه‌ی عصر پروین برای روی آوردن او به این گونه مناظره‌ها (تبیین دلایل و زمینه‌ها و کارکردهای مناظره یا چرایی آفرینش این گونه مناظره‌ها در آن دوره‌ی تاریخی).
- ۵- نقش شخصیت زنانه‌ی پروین در گزینش نوع مناظره‌ها.
- ۶- تأثیر محیط ادبی خانواده و رفت و آمد ادبا و حساسیت‌ها و بحث‌های ادبی و فرهنگی آن‌ها بر ساختار و محتوا و ماهیت مناظره‌ها.
- ۷- تعیین جایگاه هنری و ادبی پروین در فن مناظره سرایی.

اهمیت، ارزش و کاربردتایج پایان نامه:

تعیین جزئیات صورت و محتوای مناظره‌های پروین و مشخص نمودن جایگاه این شاعر در فن مناظره سرایی می‌باشد.

فرضیه‌های تحقیق:

پایان نامه‌ی حاضر کوششی است در اثبات فرضیه‌های زیر:

- ۱- با وجود اینکه مناظره‌های پروین اعتصامی، اشتراکاتی با اشکال گوناگون مناظره با ادب گذشته دارد، از نوآوری‌ها و هنر نمایی‌های خاص این شاعر نیز بهره مند شده است.
- ۲- عوامل اجتماعی و فرهنگی موجود در جامعه‌ی عصر پروین در کیفیت مناظره‌های او اهمیت به سزا دارند.
- ۳- یکی از مهم ترین دلایل اهمیت مناظره‌های پروین جنبه‌ی تمثیلی آنهاست.
- ۴- شخصیت زنانه‌ی پروین در گزینش نوع و کیفیت مناظره‌ها مؤثر بوده است.

روش تحقیق:

روش تحقیق در این پژوهش، روشی اسنادی و کتابخانه‌ای مبتنی بر جمع‌آوری اطلاعات و شواهد، سپس تحلیل و بررسی محتوا می‌باشد.

ساختار تشکیل دهنده‌ی پایان نامه:

این پایان نامه شامل چهار فصل می‌باشد. بعد از مقدمه و آشکار کردن موضوع و پیشینه‌ی تحقیق اهداف و فرضیه‌های پژوهش، نگارنده فصل اول را آغاز کرده است در این فصل به بررسی زندگی، اندیشه، آثار، شخصیت و سبک ادبی پروین پرداخته است. فصل دوم که بعد از تعاریفات کلی در مورد ریشه‌ی لغوی و تعاریف اصطلاحی و کلی واژه‌ی مناظره، به بررسی مناظره در ادبیات سایر ملل، ادبیات ایران پیش از اسلام، ادبیات ایران بعد از اسلام تا پروین اعتصامی و بعد از پروین پرداخته است که شامل مناظرات منظوم، انواع و ساختار مناظرات، بررسی نمونه‌ها می‌باشد، سپس در قسمتی جدا بحثی نیز در مورد مناظرات منثور و مهم‌ترین نمونه‌های آن اختصاص یافته است. فصل سوم که مهم‌ترین فصل پژوهش انجام شده است به تحلیل ساختار و محتوای مناظرات پروین در سه بخش جدا پرداخته که این تقسیم بندی بر حسب قالب شعری می‌باشد. در قسمتی دیگر که بررسی روان‌شناختی و تحلیل روان‌شناسی اوزان این مناظرات است، نگارنده پژوهش کرده است و فرجام این قسمت این فصل بررسی صور خیال و تحلیل زیبا شناسی و روان‌شناسی آرایه‌های ادبی مناظرات است. فصل چهارم نیز به نتیجه‌گیری از گفتارهای پیشین اختصاص یافته است و سرانجام پایان نامه به فهرست منابع و مآخذ به پایان می‌رسد.

امید که، نتایج حاصل از این پژوهش مورد قبول فاضلان علم و ادب قرار گرفته و تحقیق حاضر به عنوان منبعی غنی و مستقل در اختیار دوستان علم و معرفت قرار گیرد.

۱-۱- زندگی پروین اعتصامی

در ۲۵ اسفند، ۱۲۸۵ هـ ش (۱۳۲۴ هـ ق)، در شهر تبریز، دختری پا به جهان زندگی نهاد که او را «درخشنده» نامیدند. به تصدیق حاج سید نصرالله تقوی و علامه علی اکبر دهخدا و ملک الشعرا بهار (حائری، ۱۳۷۵، ص: ۹) مادرش آذربایجانی بود و پدرش اصلتی آشتیانی داشت. در سال ۱۲۹۷، پدرش «اعتصام الملک» دل از تبریز برکند و خانواده اش را به طرف تهران حرکت داد. پروین از پنج سالگی در تهران اقامت گزید.

پدر پروین: یکی از نویسندگان و دانشمندان ایران، میرزا یوسف خان اعتصام الملک است. پدر بزرگ پروین، میرزا ابراهیم خان آشتیانی به عنوان پیشکاری مالیه آذربایجان زادگاه خود را ترک گفت و سال ها در تبریز سکونت گزید. در سال «۱۲۵۳ ش» در شهر مذکور یوسف اعتصامی به وجود آمد و تحصیلاتش را در مکاتب و مدارس آن شهر پایان داد. در زبان ترکی (آذربایجانی و استامبولی) دبیری بی حرف شده است. فرانسه را نزد معلمین فرانسوی یاد گرفته و در این زبان بدون مبالغه مترجمی توانا و داناست.

به گفته‌ی علامه دهخدا در «لسان و ادب عرب بالخصوص یکی از ائمه و ارکان بشمار است چنان که در احاطه و معرفت به لغات عرب در ایران بی همال و در مصر و عراق و شام معاصر کم نظیر است.» فارسی را به حد اعلا، عالمانه می دانسته است و خطوط چهارگانه (نستعلیق، نسخ، شکسته، سیاق) معمول در نوشته‌های ایرانی را با زیبایی و مهارتی شگرف، نقاشی می نموده است. او این مطبعه‌ی حرفی را در تبریز بنا نهاد. در تهران دارالتألیف وزارت فرهنگ را عهده دار بود و مدتی هم ریاست کتابخانه‌ی سلطنتی را بر عهده داشت. در دوره‌ی دوم مجلس ایران به وکالت مجلس شورای ملی انتخاب شد. ریاست کتابخانه‌ی مجلس و عضویت کمیسیون فرهنگ را تا آخر عمر حفظ کرد. در تبریز با دختر خانمی از خانواده‌ای محترم و قدیمی آن شهر ازدواج کرد و پروین محصول گرانبهای این پیوند حاصلخیز و با حرمت است.» (اژدر پناه، ۱۳۷۵، ص ۱۴)

اعتصامی در دوران انقلاب مشروطه، استبداد صغیر و گشایش اولین دوره‌ی مجلس در تبریز به سر می برد. او در دوره‌ی دوم مجلس از طرف مردم شهر خود به مجلس راه یافت و در سال «۱۳۲۷ ق»، «۱۲۸۷ ش»، به تهران آمد. اعتصامی پس از ورود به تهران، در کنار امور نمایندگی مجلس، به کار مورد علاقه اش یعنی ترجمه و تألیف مشغول شد و در سال «۱۳۲۸ ق»، مجله‌ی بهار را که نخستین تجربه مجله نویسی در ایران بود، منتشر کرد. اعتصامی در سال های پایانی عمر به عضویت کمیسیون معارف درآمد و با تشکیل کتابخانه‌ی مجلس شورای ملی «۱۳۴۲ هـ ق» ریاست آن را نیز عهده دار شد. وی در سال «۱۳۱۶ هـ ش» در تهران در گذشت و در صحن اتابکی قم به خاک سپرده شد...

از آثار او:

- ۱- «مقدمه بر چند بیت در مصیبت آل عبا» که اصل این کتاب از میرزا علی ادیب خلوت است که اعتصامی در سن هفده سالگی بر آن مقدمه نوشته است.
  - ۲- تربیت نسوان، ترجمه ایست از کتاب تحریر المرأه، اثر قاسم امین مصری.
  - ۳- «ثور الهند» که نام دیگر کتاب «المرأه الصایره» است. اصل کتاب به زبان انگلیسی بوده و سرگذشت خانم «هورتست» است. که اعتصامی پس از ترجمه‌ای که آقای «باد کوبه‌ای» به فارسی از آن کرد، کتاب را ترجمه‌ی عربی نمود.
  - ۴- «قلائد الادب فی شرح اطواق الذهب»، اصل این کتاب از جارالله زمخشری است در شرح یکصد مقاله- یاخلاق و حکمی.
  - ۵- «سفینه غواصه»، این کتاب از «ژول ورن» است که اعتصامی نخستین بار، پس از ترجمه، آن را در مجله یگنجینه‌ی فنون چاپ کرد.
  - ۶- «خدعه و عشق»، اصل این کتاب نیز از «فردریک شیلر»، شاعر مشهور آلمانی است. «الکساندرودوما»، این کتاب را از آلمانی به فرانسه ترجمه کرد و اعتصامی هم آن را از متن فرانسه به فارسی برگرداند.
  - ۷- تیره بختان، این کتاب، اثر معروف «ویکتور هوگو»، یعنی، بینوایان است. اعتصامی این کتاب را از روی ترجمه‌ی ترکی آن که به «البوساء وسفیلر» معروف بود، به فارسی برگرداند.
  - ۸- «سیاحت تحت البحر»، این کتاب، ظاهراً همان «سفینه‌ی غواصه» است که پس از تبریز در تهران به چاپ رسید.
  - ۹- «فهرست کتاب خانه‌ی مجلس شورای ملی».
  - ۱۰- «سیاحت نامه‌ی فیثاغورث».
  - ۱۱- «مجله‌ی بهار» نشریه‌ی ادبی، علمی و سیاسی که نخستین تجربه‌ی مجله‌نویسی در ایران به شمار می‌رود. این مجله، در دوره‌ی جدا از هم (۱۳۲۸-۱۳۲۹ ق) و (۱۳۳۹-۱۳۴۱ ق) در تهران منتشر شد.
(میر انصاری، ۱۳۷۶، صص ۸۷-۱۸۶)
- حامی پروین در زندگی، پدرش بود، پدری با فضل و استادی گران قدر، محبتی که میان پدر به عنوان نخستین پایگاه پرورش با دخترش ایجاد شده بود، حسی دو جانبه بود. پروین در محضر پدر، با استادان فضل و ادب نیز ملاقات می‌کرد و همین دیدارها، استعداد درونی‌اش را شکوفا می‌ساخت و شاعر را با استادان علم و ادب متقدم بیش از پیش آشنا می‌کرد.
- خاصه که **معاشران پدرش**، کسانی مانند علی اکبر دهخدا، ملک الشعراى بهار، حاج سید نصرالله تقوی و امثال آنها بودند که جمله از اکابر شعر و ادب عصر به شمار می‌آمدند و البته دختر جوان را در کار شعر و شاعری، ارشاد و تشویق می‌کردند. از این یاران، ملک الشعراى بهار استاد شعر خراسانی بود و مخصوصاً با آثار فرخی و انوری و معزی آشنایی خاص داشت. سید نصرالله تقوی، جامع و مصحح دیوان

ناصر خسرو بود. در عین حال بطرز سنایی احیاناً به تبع اشعار او علاقه می‌ورزید. دهخدا، با مثنوی مولانا و با حدیقه‌ی سنایی مانوس بود و غیر از تقلید و تتبع شعر قدما، در نظم مسمط‌های جدید و توصیف موضوعات جاری، قدرت قریحه‌ی خاصی داشت. خود اعتصام الملک هم چنان که از لحن نوشته‌های وی برمی‌آید، در زبان شاعران بزرگ گذشته مثل سعدی و فردوسی و نظامی تبحر داشت.

عباس اقبال و دیگران هم که بیش و کم با مجله‌ی بهار، همکاری داشتند به شیوه‌های شعر قدما علاقه نشان می‌دادند. از اینجاست که تأثیر شعر قدما و وارثان شیوه‌ی آن‌ها در آن عصر در کلام خانم پروین و در قالب‌های بیانی و اندیشه‌های اخلاقی و اجتماعی او به طور محسوسی مجال جلوه یافت. این که غالب مسمط‌های دیوان پروین، وزن و لحن مسمط مرثیه گونه‌ای را دارد که دهخدا به یاد «جهانگیر خان صور اسرافیل» گفته است، این که قصاید وی غالباً بر شیوه‌ی ناصر خسرو و احیاناً نزدیک به طرز بیان سنایی و مسعود سعد و ظهیر واقع شده است، این که قطعات او از تأثیر انوری که گاه خالی نیست و بعضی مثنویاتش یادآور نظامی و مولوی و سعدی است، بی شک یادآور دوران تربیت و ارشاد پدر و دوستان پدر را در کلام پروین نشان می‌دهد. (زرین کوب، ۱۳۷۴، ص ۵۵)

وجود حساس پروین، طاقت پرواز پدر را به سرای باقی نداشت و خواهان رهیدن از زندان ماده و اتصال به او بود. قطعه‌ای که در تعزیت پدر سروده به همان اندازه که شاعر شروان^۱ در رثای فرزندش سروده، سرشار از سوز و رنج و اشک است.

پدر آن تیشه که بر خاک تو زد دست اجل	تیشه ای بود که شد باعث ویرانی من
یوسف نام نهادند و به گرگت دادند	مرگ، گرگ تو شد، ای یوسف کنعانی من
مه گردون ادب بودی و در خاک شدی	خاک زندان تو گشت، ای مه زندانی من...
بسر خاک تو رفتم، خط پاکش خواندم	آه از این خط که نوشتند به پیشانی من
رفتی و روز مرا تیره تر از شب کردی	بی تو در ظلمت، ای دیده نورانی من...

(د، ص: ۲۶۰)

در سال «۱۳۱۷ هـ ش» پدرش را از دست می‌دهد. همسر این مرد فاضل، اختر شوری، دختر میرزا عبدالحسین خان مقدم العداله (شاعر دوره یقاجاریه و متخلص به شوری)، زنی آذربایجانی و درس خوانده و مذهبی و بسیار نجیب بود. میرزا یوسف از اختر سه پسر و یک دختر به نام‌های ابوالقاسم، ابوالفتح، رخشنده (پروین) و نصرالله داشت. که گویا، میرزا یوسف از زنی دیگر (به صورت صیغه‌ای) صاحب پسری به نام سعید شد که در منزلی جدا زندگی می‌کرد.

به قول پروین، «طفل دانشور کجا پرورده نادان مادری»، مادر باتقوی و مذهبی پروین، خانم اختر اعتصامی، دختر میرزا عبدالحسین خان قوام العداله است. عبدالحسین متخلص به «شوری» از شاعران اواخر

^۱خاقانی در رثای فرزندش رشید الدین.

قاجاریه بود. این بانو یعنی والدهی ماجدهی شاعره‌ی نابغه که در بهار یک هزار و سیصد و پنجاه و دو (هش) به رحمت ایزدی پیوست از خاندانی است که به فتوحی تبریزی نامیده می‌شوند. او در سن ۵۳، همسر خود، در اوایل سن ۵۷، پروین و در سن ۸۹، زندگی را بدرود گفت. روائش شاد باد.

(حائری، ۱۳۷۵، ص ۹)

بعد از گذران تحصیلات مقدماتی، پروین وارد مدرسه‌ی آمریکایی «ایران بتل» می‌شود. «در چنین روزگاری (بعد از انقلاب مشروطه، با وجود آزادی بیشتر، هنوز محدودیت‌های سیاسی و اجتماعی در جامعه، به خصوص در عرصه‌ی فعالیت‌های زنان دیده می‌شد)، اعتصام الملک، کتاب «تحریر المرء» (نوشته‌ی قاسم امین مصری) را که در زمینه‌ی پذیرش فعالیت‌های اجتماعی زنان بود، به فارسی ترجمه کرد، این کتاب زن و مرد را مکمل یکدیگر، و علم اندوزی آن دو را باعث پیشرفت و تکامل جامعه می‌دانست. اعتصام الملک با ترجمه این کتاب، مردم را با مفاهیم تازه‌ای چون حقوق زنان، حق آزادی انسان‌ها و... آشنا ساخت و با اعتقاد به ادامه‌ی تحصیل زنان و حضور فعالشان در جامعه، بدون توجه به فرهنگ مرسوم، پروین را بعد از اتمام دوره ابتدایی، برای ادامه تحصیل به مدرسه آمریکایی تهران فرستاد.»

(امیر قاسم خانی، ۱۳۸۴، ص ۳۹)

سال‌های پایانی تحصیلی پروین در این مدرسه، مصادف با سال‌های حکومت احمد شاه قاجار و اوج دوران ملوک الطوائفی بود. در همین سال‌هاست که سید ضیاءالدین هشتروندی، صاحب «منتخبات»، آثار شاعران را منتشر می‌کرد و در کنار آثار شاعران مطرحی چون «نیما یوشیج»، «بهار»، «رشید یاسمی» و «فرخی یزدی» و... از شعرهای پروین^۱ نیز بسیار تجلیل کرد.

پروین در سن شانزده سالگی و عنفوان جوانی‌اش، به عنوان شاعره‌ای جوان، میان مردم درخشید. بعد از پایان یافتن این دوره‌ی چهار ساله‌ی دبیرستان، «میسز شولر»، رئیس مدرسه‌ی آمریکایی از پروین خواست که به تدریس «زبان و ادبیات انگلیسی» پردازد و پروین با توجه به علاقه‌اش به شغل شریف معلمی، موافقت خویش را اعلام کرد و به عنوان معلم ادبیات انگلیسی مشغول به کار تدریس شد.

از دوستان او در این سال‌ها که نقاط مشترک فراوان با پروین داشت، «سرور» بود که مثل پروین

معلم، شاعر و اهل ادب بود، پروین می‌گوید:

بردیم محبت تو در مخزن دل   کشتیم گل مهر در گلشن دل

پروین بود آبیاری این کشته‌ی پاک   تا جان بود ای سرور من در تن دل

(امیر قاسم خانی، پیشین، ص ۵۴)

^۱ لازم به ذکر است که نام اصلی پروین، «رخشنده» است که پروین را اعتصام الملک با توجه به موقعیت دخترش (دختر بودن) به عنوان تخلص شعری او برگزیده است.